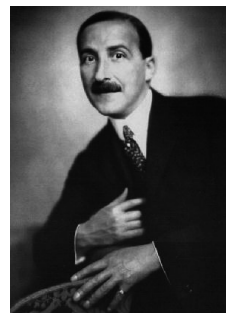


Bas van Bommel

Stefan Zweigs humanisme en de ondergang van Europa

De rubriek 'In de kast' biedt uiteenlopende figuren uit de wereld der letteren een podium voor hun pleidooi waarom een bepaalde tekst of auteur opnieuw de volle aandacht verdient. Vergeten werken komen boven water en op bekende werken wordt een verfrissende blik geworpen. Deze keer is het aan Bas van Bommel, die als classicus is verbonden aan de opleiding Literatuurwetenschap aan de Universiteit Utrecht, om een favoriete auteur uit zijn kast te kiezen. Zijn keus is gevallen op de Duitse auteur Stefan Zweig, die ondanks de roem die hem gedurende zijn leven ten deel viel, na zijn dood al snel in de vergetelheid geraakte. Van Bommel illustreert hoe Zweigs humanistische levensvisie uiteindelijk sterk samenhangt met zijn ondergang en waarom een auteur als Zweig, wiens oeuvre een diep gewortelde liefde voor de mens uitdraagt, niet vergeten mag worden.



'Wellicht is sinds de dagen van Erasmus geen schrijver meer zo beroemd geweest als Stefan Zweig.' (Mann in Arens 1956: 371) Met deze woorden bracht Thomas Mann, in een gedachtenisrede uit 1952, zijn joodse collega en goede vriend in herinnering. Inderdaad was de faam van Stefan Zweig (1881-1942) ten tijde van het interbellum ongevenaard. Zijn werken gingen met tien-, soms honderdduizenden exemplaren over de toonbank en werden in maar liefst vijftig talen vertaald. Toen hij in Brazilië aan zijn einde kwam viel hem een staatsbegrafenis ten deel: de winkels sloten, en een stoet van vierduizend mensen, geleid door de Braziliaanse president, betuigde de laatste eer aan de 'grootmeester van de Duitstalige literatuur en stadhouder van de Europese geest'. (Müller 1988: 110)

Van deze wereldomspannende roem van Stefan Zweig is tegenwoordig helaas weinig meer over. Weliswaar kiezen scholieren zijn briljante *Schachnovelle* (1942) nog altijd graag voor hun Duitse 'lijst', maar tot een typische, Duitse klassieker heeft Zweig nooit kunnen uitgroeien. Ook de literatuurwetenschap heeft nooit veel aandacht besteed aan deze ooit zo beroemde schrijver. De oorzaak van zowel zijn roem als van het snelle slinken ervan zijn te vinden in wat het onderwerp van dit korte essay zal zijn: Zweigs humanistische levensvisie.

Waarschijnlijk is geen schrijver zozeer de belichaming geweest van de Europese omhoog strevende burgerij tijdens de lange vrede van 1871 tot 1914 als Stefan Zweig.

Als zoon van een joodse textielabrikant, wiens kleine weverij was uitgegroeid tot een van de grootste Oostenrijkse textielbedrijven, profiteerde hij zijn leven lang van een geborgen financiële situatie. Zijn jeugd bracht hij door in het reusachtige, kosmopolitische Wenen, waar hij als intellectueel al gauw een plek veroverde in de beau monde, die bijeenkwam in de mondaine cafés en grand hotels. In deze beschutte, zorgeloze wereld kon Zweig zich, net als veel andere leden van de hogere burgerij, een onbeperkt vooruitgangsgeloof permitteren. Zo legde hij zijn leven lang een opvallend enthousiasme aan de dag voor technologische vernieuwingen: de eerste telegrafische verbinding over de oceaan, de aanleg van het Panamakanaal, Scotts expedities naar de Zuidpool, maar ook de eerste reis om de wereld door Ferdinand Magellaan. Al deze gebeurtenissen prees hij, in kortere of langere werken, als heroïsche overwinningen van de menselijke geest op de materiële wereld. Ze droegen bij aan de ‘triumferende kracht van de geestelijke cultuur’, die volgens Zweig tot een steeds mooiere en betere wereld zou leiden. (Müller 1988: 49)

Het sterkst kwam Zweigs vooruitgangsoptimisme echter tot uiting in zijn opvattingen over kunst. De kunstenaar, het in vrijheid scheppende individu, belichaamde voor hem het hoogste dat de mens bereiken kon. Het was in de kunstenaar waar de menselijke eigenschap, die Zweig als hoogste waardeerde, bij uitstek zichtbaar werd: geestelijke autonomie. Niets heeft Zweig dan ook in meer lyrische toonaarden geroemd dan scheppende arbeid. Toen Auguste Rodin in zijn bijzijn eens zo in zijn werk opging dat hij de aanwezigheid van zijn jonge vriend geheel vergat, wist Zweig zeker dat hij in dit opgaan in het eigen scheppen ‘het geheim van alle grote kunst, ja eigenlijk van elke aardse prestatie’ aanschouwd had. (Zweig 1942: 176)

De vooruitgang waarin Zweig geloofde was van zuiver spirituele aard. In de traditie van de humanisten uit de renaissance geloofde hij in een ‘republiek der letteren’, waarin creatieve en intellectuele individuen gezamenlijk de heerschappij van de Europese geest gestalte gaven. Met politiek had deze heerschappij niets te maken. Integendeel, Zweigs humanistische levensovertuiging bracht hem tot een levenslange afkeer van alles wat met politiek te maken had. Stellingname, partijstrijd, activisme: het druiste allemaal evenzeer in tegen zijn diepe geloof in het enige politieke ideaal dat hij ooit omarmde: dat van *Konzilianz*, verzoeningsgezindheid. Zweig geloofde dat alleen de dialoog, het wederzijdse begrip, de *Völkerverständigung* tot een betere wereld kon leiden, en dat al het politieke zich uiteindelijk ten slechte zou keren. Zweig was een overtuigd pacifist, die nooit heeft gestemd en zich nooit met een politieke stroming heeft geassocieerd.

Zijn diepgewortelde humanisme maakt Zweig tot een van de meest sympathieke schrijverspersoonlijkheden uit de Duitse literatuur. In leven en werk onderscheidde hij zich door zijn bescheidenheid. Over zichzelf spreken (en zelfs in de spiegel kijken) deed hij niet graag, en in zijn autobiografie besteedt hij opvallend weinig aandacht aan zichzelf. Zijn omvangrijke oeuvre is niet het product van iemand die zichzelf als artistieke persoonlijkheid op de kaart wilde zetten, maar één groot eerbetoon aan zijn medemens. Vandaar zijn rijke productie van biografieën – over Montaigne, Balzac, Höl-

derlin, Maria Stuart, Marie Antoinette, Joseph Fouché, Franz Anton Mesmer en vele anderen; vandaar ook zijn vele psychologische novellen, waarin hij de mysterieuze binnenwereld van uitzonderlijke mensen verkent. Ook zette Zweig zich graag in voor het promoten van door hem bewonderde tijdgenoten, zoals de Vlaamse, vooruitstrevende dichter Émile Verhaeren, voor de vertaling van wiens werk hij maar liefst twee jaar van eigen productiviteit opofferde. Zweigs oeuvre ademt, met andere woorden, een diepe liefde voor al het menselijke en zijn schrijfstijl kenmerkt zich door een warme, humane ondertoon. Wie Zweigs mooiste en beroemdste boek, *Die Welt von Gestern* (1942), leest, waarin hij herinneringen ophaalt aan zijn dierbare Europa dat hem ontvallen was, kan moeilijk anders dan van Zweig gaan houden en begrijpt meteen waarom ooit iedereen elk werk van zijn hand wilde lezen. Zweigs humanisme en zijn wereldfaam waren innig met elkaar verbonden. Toch was het ditzelfde humanisme dat aan deze roem spoedig een einde maakte. Doordat Zweig met zijn oeuvre slechts het bescheiden oogmerk had interesse te wekken voor mensen van uitzonderlijke statuur, bleef hij zelf als artistieke persoonlijkheid altijd in de schaduw staan. Het is daarom erg moeilijk Zweigs werk en persoon in een literair-historische context te plaatsen of hem tot een literaire stroming te rekenen. Door zijn altruïstische blik is hij zelf buiten de canon gevallen.

Zweigs humanistische waardenbestel is in zijn leven ook heel problematisch gebleken. Zo verheven en humaan als zijn idealen waren, zo gemakkelijk sloegen zij ook in hun tegendeel om. Veelzeggend is Zweigs reactie op de machtsovername door de nationaalsocialisten in 1930, die hij als een ‘wellicht onverstandige, maar in wezen natuurlijke en volledig te beamen revolve van de jeugd tegen de hoge politiek’ omschreef. (Mann 1969: 249) Zozeer was hij op *Verständigung* gericht en zo angstvallig ging hij elke vorm van stellingname uit de weg, dat hij zelfs de onheilspellende verkiezingsoverwinning van de *Hakenkreuzer* niet anders dan met sympathie kon bekijken. Zo ook zegde hij jaren later zijn medewerking aan het emigrantentijdschrift *Die Sammlung*, opgericht door Klaus Mann in een gedecideerde poging het levensgevaarlijke politieke tij te keren, op zodra hij de uitgesproken politieke teneur van het tijdschrift gewaar werd. Zijn onpartijdige humanisme maakte het hem onmogelijk om het kwaad te bestrijden.

Zelf is Zweig zich van het problematische karakter van zijn humanistische natuur scherp bewust geweest. Hij maakte het tot het centrale thema van zijn beknopte biografie van Erasmus van Rotterdam (1938). In dit werk, dat hij als ‘verschleierte Selbstdarstellung’ (Zweig 1942: 434) omschreef, liet hij zien hoe Erasmus’ typisch humanistische neiging om altijd boven de partijen te staan hem handelingsonbekwaam maakte. Toen Luther zijn aanval op de katholieke kerk lanceerde, speelde Erasmus een bemiddelende rol. Enerzijds sympathiseerde hij met Luthers kritiek op de kerk, anderzijds maande hij hem zijn fanatisme te temperen en in te zetten op hervorming van de kerk van binnenuit. De kerk ried hij aan Luther niet meteen te excommuniceren, maar diens kritiek een serieus gehoor te schenken. Zo invloedrijk was Erasmus’ woord dat hij, toen het op de Rijksdag te Worms in 1521 tot een definitief treffen kwam, de enige

was geweest die het conflict had kunnen beslechten. Maar Erasmus – en hier toont zich het probleem van radicaal humanisme in een notendop – kwam niet opdagen. Zo dierbaar was het hem zich nooit te committeren, dat hij zich tot deelname aan een politiek congres, met de onvermijdelijke stellingname als gevolg, niet kon motiveren. Juist daardoor eindigde de Rijksdag in een ramp: de definitieve breuk tussen Luther en de Rooms-Katholieke Kerk.

Nooit kreeg Zweigs humanisme meer tragisch bestel dan in zijn in alle rust voorbereide zelfmoord in 1942 in Brazilië, waar hij als joodse vluchteling na vele omzwervingen was beland. Zweigs beslissing zich van het leven te beroven werd ingegeven doordat het vrede en vooruitstrevende Europa, waarop hij al zijn hoop gevestigd had, definitief ten onder was gegaan. Deze ondergang was voor Zweig veel meer dan een tijdgebonden, politieke gebeurtenis. Het was een existentiële ervaring waarmee hij het geloof verloor dat hem altijd op de been had gehouden: het geloof in de mensheid. Omdat dit geloof voor hem identiteitsbepalend geweest was, vermocht hij niet verder te leven. Zijn zelfdoding was niets dan de fysieke weerspiegeling van de geestelijke dood die hij met de ondergang van Europa reeds gestorven was. Maar tegelijk was Zweigs zelfmoord het ultieme blijk van het feit dat hij zich, uit liefde voor het leven en uit liefde voor de mens, niet kon en niet wilde committeren. Zo vurig was zijn humanistisch geloof in de vrijheid van het individu, dat hij op het meest kritieke moment in de Europese geschiedenis zijn Joodse en andere lotgenoten voorgoed in de steek liet.

Moed en realiteitszin zijn dan ook niet de eigenschappen waar Zweig in heeft uitgeblonken. Niettemin resoneert zijn humane boodschap aan de mensheid in een traditie van eeuwen. Het is dezelfde boodschap die Erasmus, Voltaire, Schiller, Tolstoj, Gandhi en Rolland verkondigden, een boodschap die weliswaar idealistisch en misschien onwerkkelijk is, maar zonder de ‘troostende waan’ waarvan de mens nooit zal kunnen leven en scheppen. (Zweig 1938: 188) Juist in het verkondigen van deze boodschap bestaat de erfenis van Stefan Zweig. Want, zoals hij het zelf formuleerde: ‘slechts aan meer dan persoonlijke en nauwelijks vervulbare eisen voelen mensen en volkeren hun ware en heilige maatstaf.’ (*ibid.*)

Literatuur

Arens, H., *Der große Europäer Stefan Zweig*, München 1956.

Mann, K., *Der Wendepunkt*, München 1969.

Mann, Th., *Stefan Zweig zum Zehnten Todestag 1952*. In: Arens 1956.

Müller, H., *Stefan Zweig*, Reinbek bei Hamburg 1988.

Zweig, S., *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*, Wenen 1938.

Zweig, S., *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*, Stockholm 1942.